

ПРОЗРІННЯ ЯК АКТ ТРАНСЦЕНДУВАННЯ В ДІАЛОЗІ Г. СКОВОРОДИ «ПОТОП ЗМІЇНИЙ»

Г. Д. Панков

Харківська державна академія культури, м. Харків, Україна
georgijpankov2756@gmail.com

H. Pankov

Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-1017-4891>

Г. Д. Панков. Прозріння як акт трансцендування в діалозі Г. Сковороди «Потоп зміїний»

Доведено, що цінність духовного прозріння є ключовою ланкою смислового поля розглянутого діалогу. Підкреслюється, що співрозмовник налаштовується на розуміння методом поступового підведення до Істини через відповідні запитання й коригування окремих його суджень. Визначено, що ключові погляди Г. Сковороди загалом націлені на практику духовного орієнтування згідно з вимогою «не повзати по землі і прямувати до вічного». Прозріння виявлено як акт піднесення особистості в її сходженні від плотської темряви до Божественного світла. Надано оцінку вчення Г. Сковороди в контексті його екзистенційно-персоналістичного повороту. З'ясовано позицію розширення горизонту ідеї піднесення до Бога, яка охоплює всю сферу макросвіту, а також символічного світу Біблії. Наголошується на піднесенні образу змія, а також на символічній трансформації значення «потопу зміїного» як духовного інструменту порятунку.

Ключові слова: діалог, духовне прозріння, ціннісне орієнтування, Божественне джерело, «потоп зміїний», символізм, самопізнання, екзистенційно-персоналістичний контекст, герменевтична реконструкція.

H. Pankov. Insight as an act of transcendence in H. Skovoroda's dialogue "The Deluge of Serpents"

The relevance of this article stems from the urgent need for the widespread dissemination and deep-rooted value of dialogue in all areas of social and cultural life. In this regard, the work of its outstanding representative, H. S. Skovoroda, has attracted particular interest from scholars in the Ukrainian cultural space. In his system, "Dialogue. Its title, «The Deluge of Serpents», is presented as the interlocutor's insight from a state of spiritual ignorance and the elevation of their consciousness to a transcendental level, which points to the task of radically transforming human nature toward its spiritual and divine dimension.

The purpose of this article is to examine the dialogue "The Deluge of Serpents" as an autonomous work in

relation to dialogic culture and key issues in Skovoroda's philosophy.

The main methodological aspect. This publication is based on the intersection of cultural and philosophical approaches in understanding the topic proposed within it. Within the cultural approach, a significant role is assigned to axiological analysis, as well as the method of hermeneutic reconstruction of the text of the dialogue under consideration.

The result of the research presented in the article is that the value of spiritual insight is shown to be a key link in the semantic field of the dialogue under consideration. It is emphasized that the interlocutor is led to an understanding of the Truth not by monological pressure on their consciousness, but by the method of enlightenment through appropriate questions and the correction of individual judgments. It has been established that H. Skovoroda's key views are generally aimed at the practice of spiritual orientation in the spirit of the demand "not to crawl on the earth but to strive for the eternal". Insight is defined as an act of liberation of the individual from "carnal darkness" and its ascent to Divine light. A tendency to expand the horizons of the idea of exaltation to the Divine source is demonstrated, encompassing the entire sphere of the macrocosm and the symbolic world of the Bible.

Significant emphasis is placed on the idea of the exaltation of the serpent's image, as well as on the symbolic transformation of the meaning of the "deluge of serpents" into a spiritual instrument of salvation. An assessment of H. Skovoroda's teaching is provided in the context of his existential-personalistic turn.

The scientific novelty consists in studying the dialogue "The Deluge of Serpents" as an autonomous work, taking into account the specifics of its composition and the logic of its presentation. Its presentation in this format has not been observed in Skovoroda studies.

The practical significance. The results of this article may contribute to the development of the value of a "civilization of dialogue" as a specific type of social practice.

Keywords: dialogue, spiritual insight, value orientation, Divine source, "the deluge of serpents", symbolism, self-

knowledge, existential-personalistic context, hermeneutic reconstruction.

Актуальність теми визначається гострою необхідністю максимально широкого поширення й глибокого вкорінення цінності діалогу виключно у всіх сферах суспільного та культурного життя на всіляких рівнях — особливо в політичній, культурній, науковій сферах, а також на рівні міжособистісних взаємин. Місце домінуючого монологічного дискурсу в спілкуванні, що багато в чому сприяє відчуженню та наростанню конфліктних ситуацій, має безроздільно зайняти діалогічний дискурс, а на глобальному рівні — утвердитися цінності «діалогічної цивілізації». Для реалізації поставленого завдання надзвичайно необхідне формування у свідомості кожної людини щирого прийняття цінностей діалогічної культури, що дозволило б блокувати та усувати різноманітні амбіції, які призводять до відчуження та конфліктів. Глобальне значення культури діалогу особливо зростає в умовах сучасної широкомасштабної війни в Україні та інших міжнародних військово-політичних конфліктів — не лише в аспекті реальності, а й у їхній потенційності.

Актуальність утвердження цінності діалогу як єдиноприйнятної на глобальному рівні норми гуманістичних взаємин спонукає гуманітарну думку звертатися до осмислення історичного досвіду демонстрації його культури в широкому полі глобального простору. Стосовно української культури особлива увага вчених уже тривалий час приваблює та продовжує залучати творчість її видатного представника Г. С. Сковороди (1722–1799 рр.). У її системі окремий інтерес становить «Діалог. Назва його — потоп зміїний», у якому діалог подається у вигляді прозріння від стану духовного незнання та піднесення свідомості на трансцендентний рівень, що сприяє кардинальному перетворенню людського ества в напрямку його духовно-божественного виміру.

Постановка проблеми. У центр дослідження ставиться висвітлення проблеми діалогу як засобу духовного піднесення особистості через її урозуміння в контексті християнських цінностей. Здійснення поставленого завдання

дозволяє значною мірою розширити й поглибити з'ясування персоналістичного характеру творчості Г. Сковороди та водночас осмислити відповідний поворот культури бароко в українському інтелектуальному просторі.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Названий діалог можна розглядати у двох основних горизонтах. Найбільш поширеним уявляється горизонт цілісного сприйняття всієї тематики творчості українського філософа. У цій ситуації зміст діалогу «Потоп зміїний» втрачає власну автономію і стає одним із допоміжних засобів (поряд з іншими творами), призначених лише для з'ясування окремих аспектів творчості Г. Сковороди в контексті цілісності його філософської спадщини. Такий підхід знаходимо в численних публікаціях, зокрема в працях Г. Васяновича (2022), М. П. Корпанюк (2013), С. Кримського (2002), Г. Панкова (2022), М. Поповича (2008), Т. Суходуб (2022), Л. Ушкалова (2011, 2018, 2024), В. Чорної та І. Яковенко (2018). Названі автори обмежуються розглядом діалогу «Потоп зміїний» лише в якості матеріалу для підтвердження певних істотних аспектів творчості Г. Сковороди, а саме: 1) питань біблійної герменевтики, 2) суті християнського триадологічного догмата, 3) вчення про три світи (макросвіт, людський мікросвіт та символічний світ Біблії), 4) характеру двоїстої природи людини (тілесної і духовної); 5) проблеми життя як арени драматичної боротьби. Поряд із переліченими питаннями «Потоп зміїний» у сукупності з іншими діалогами використовується з метою розкриття діалогічного мислення як специфічного способу філософування та пошуку істини.

Загальним недоліком викладеного «екземплярського» підходу до твору, що розглядається, необхідно визнати відсутність аналізу в аспекті конкретики його внутрішнього змісту та ідейної своєрідності. Комплексний підхід до вивчення творчості Г. С. Сковороди неможливо зводити лише до його з'ясування в аспекті цілісності, але також це неминуче передбачає вивчення в аспекті сегментарності, коли зусилля дослідників зосереджуються на окремих творах мислителя як автономних одиницях. У зв'язку із цим ця стаття дозволить значною мірою заповнити зазначену вище прогалину, зробивши певний

внесок у комплексне вивчення діалогічної культури видатного українського мислителя.

Мета статті — вивчити діалог «Потоп зміїний» як автономний твір у співвіднесеності з діалогічною культурою та ключовими темами філософії Г. С. Сковороди.

Поставлена мета передбачає виконання таких завдань: 1) проаналізувати зміст діалогу, звернувши особливу увагу на його ціннісний аспект, 2) вивчити способи формування в ньому діалогічної ситуації, 3) запропонувати методологію на перетині культурологічного та філософського підходів у реалізації поставленої мети.

Методологія дослідження. Запропонована публікація виконана на перетині культурологічного та філософського підходів у з'ясуванні змісту означеного діалогу. Культурологічний підхід досліджує діалог як феномен культури в контексті цілісного її розуміння шляхом використання методологічних досягнень різноманітних гуманітарних дисциплін у їхньому інтегрованому форматі щодо об'єкта та предмета культурології. Філософське осмислення діалогу є не самоціллю, а засобом маніфестації культури діалогу як норми спілкування між його учасниками. Ця ситуація спонукає перенести головний акцент з філософського осмислення сквородинівських діалогів на рівень їхнього культурологічного вивчення.

У системі культурологічного підходу до розуміння об'єкта та предмета здійсненого дослідження важливу роль відіграє аксіологічний аналіз названого вище діалогу. Але, за визначенням В. Шейка та Н. Кушнарєнко (2020), якщо філософія осмислює цінності в горизонті їхньої метафізичної сутності, культурологія головним чином звертає увагу на їх роль у якості нормативно-регулюючої моделі життя людини та соціуму (с. 52). Аксіологічний аналіз культури діалогу спрямований у практичну сферу життя людини та суспільства тим, що дозволяє засвоїти цінність діалогу в повсякденному житті.

Особливе значення в підготовленій публікації приділяється методу герменевтичної реконструкції. Запропонований метод не зводиться до механічної реставрації поглядів українського

мислителя. Він ґрунтується на принципі доповнення смислової позиції авторського тексту смисловими даними інтерпретатора відповідно до його особистого досвіду «прочитання» згаданого тексту та характеру осмислення, який базується на колективному досвіді вітчизняного сквородинознавства, а також на автохтонності діалогу, що досліджується в цій статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Принциповою особливістю творчості Г. Сковороди постає діалогічна природа мислення як необхідна умова життя людини та суспільства. Суб'єктами діалогу «Потоп зміїний» є Душа і Дух — два начала, що становлять сутність людської природи в горизонті християнської антропології, які в «Потопі зміїному» набули конкретної персональної ідентичності, на відміну від решти сквородинівських діалогів. Відомий український філософ М. В. Попович (2008) пояснює вибір Г. Сковородою двох названих учасників діалогу, який аналізується, впливом погляду апостола Павла на два протилежні стани людської тілесності — душевне та духовне тіло в динаміці перетворення першого на друге (с. 215). Християнською думкою ставлення між духовною і душевною сторонами людської природи встановлено з погляду субординації, коли дух як прояв Божественного начала в людині покликаний здійснювати контроль над людською душею. Подвійний стан душі між прагненням до Божественного первообразу й тілесними пристрастями, з якими вона також пов'язана, має свободу вибору між життям «за духом» та тілесним життям. Тому душа потребує організації істинної інтенції, яка спрямовує її до духовно-божественного Витоку. Очевидно, що в «Потопі зміїному» Душа міцно усвідомила цю духовну потребу й добровільно прийняла настановну силу Духа. Цим пояснюється загальний дух згоди, у горизонті якого ведеться діалог між Духом і Душею, згідно із зауваженням М. В. Поповича (2008, с. 219). *Саме згода, а не примус, визнається однією із суттєвих передумов та умов здійснення діалогу між автономними та вільними його учасниками*¹. Цей діалог спрямований на з'ясування істини обох учасників спілкування,

1. Тут і далі — курсив наш.

але не на прагнення до інтелектуальної перемоги одного над іншим у процесі дискусії.

Предметом діалогу, що аналізується, є обговорення його учасниками змісту притчі «Сліпий і зрячий». У ній описується поведінка названих персонажів у Соломоновому храмі. Сліпий не зрозумів веселий і радісний настрій зрячого, оскільки не міг побачити та оцінити красу зображень на стінах усередині храму. Тоді зрячий наполегливо запропонував йому вирушити додому, викопати закопані там свої зіниці, надіти їх і знову повернутися до храму, щоб уже в зрячому стані оцінити і випробувати блаженство від побачених зображень. На думку М. Поповича (2008), символи сліпоти та бачення в діалогах Сковороди заслуговують на особливу увагу (с. 245). У цьому символічному форматі трансформація від стану сліпоти до стану бачення уявляється прозрінням як необхідною умовою розуміння навколишньої реальності. Зміст подальшого діалогу здійснює переведення фізіології прозріння в екзистенційно-антропологічний контекст розуміння культури.

Діалог відкриває Душа, яка звернулася до Духа з проханням роз'яснити значення двох описаних у притчі прибульців, на що вона отримала згоду Духа. Цим самим між Духом і Душею сформувалася ситуація спільного прагнення до розуміння істини, що вважається необхідною умовою для діалогового формату спілкування між його учасниками. Як зауважує видатний український учений В. Малахов (2006), феномен діалогу означає взаємність, розподілену дію, логос, смисл між учасниками певної комунікації та одночасно їх залучення до загального сенсу, що розподіляється між ними (с. 11–12).

З перших же слів відповіді на поставлене запитання Духом здійснюється включення постатей двох прибульців із притчі до екзистенційного горизонту: будь-яка людина, незалежно від сліпого чи зрячого стану, виглядає прибульцем у цьому світі. Тут же Г. Сковорода (1994) за допомогою персонажа Духа викладає відоме вчення про три світи — макросвіт, створений Богом, людський мікросвіт і символічний світ (світ Біблії) (т. 2, с. 142). Цим самим було здійснено перший крок до урозуміння Душі.

Зміст діалогу, що аналізується, слід сприйняти як контекст, зв'язок із яким дозволяє усвідомити викладене вчення. Його зміст і цінність визначаються прагненням вказати на «справжній» орієнтир людського буття, одночасно відтинаючи «зворотні» орієнтири, що перешкоджають здійсненню ідеалу. Цим самим Сковородинівське вчення про «три світу» охоплює буття людини й культури в співвіднесеності з їхніми можливими духовними устремліннями.

Для підтвердження викладеної думки слід звернути увагу на особливість і логіку співвідношення зазначених вище трьох світів. Значення мікросмосу дозволяє людині усвідомити її унікальність у загальному світовому просторі. Символічний світ Біблії призначений для того, щоб слугувати дороговказом і керівним орієнтиром людського життя в навколишній реальності. Саме в Біблії створені Богом «небесні, земні та глибинні постаті» покликані бути чинниками, «які ведуть нашу думку у поняття вічної природи» (Сковорода, 1994, т. 2, с. 142). Усі три світи об'єднані спільним знаменником премудрого творіння Бога, що уподібнюється до образу прекрасного храму. Бог проголошується абсолютним життєвим орієнтиром для людини не заради накопичення мирських цінностей, але для ультимативного прагнення до Творця, тоді як Біблія через сакральні символи дозволяє людині виявити вічну природу, приховану в тлінній природі «так, як малюнок у фарбах своїх» (Сковорода, 1994, т. 2, с. 142).

Висловлене Духом значення вічної природи стосовно Біблії викликало в Душі потребу в роз'ясненні значення вічності. Для Г. Сковороди, переконання якого представлені Духом, вічність є непорушною субстанцією в особі надприродного Бога. Їй приписуються атрибути істинності, нетлінності та скрізьприсутності в «тлінному» світі. В ідеалістичній думці вічне й тлінне становлять дві протилежні сторони буття, правильне пізнання яких проголошується в діалозі світлом премудрості, що входить у людську душу (Сковорода, 1994, т. 2, с. 143). У цьому пункті продовженням змісту діалогу «Потоп зміїний» є відоме вчення філософа про самопізнання.

У його творах самопізнання націлене на виявлення вічності (тобто Божественного джерела) у людській природі. На прохання Душі роз'яснити питання: що означає відкопати заховані в міху зіниці, відповідь надається в аспекті пріоритету інтенції душі на пізнання власної природи, що дозволяє виявити в її надрах «заховану у тілі своєму вічність» (Сковорода, 1994, т. 2, с. 143). У цьому випадку онтологія безумовно-вічного в умовно-часовому вимірі охоплює площину розуміння природи людини. Тлінне й вічне позиціюються двома станами як макрокосмосу, так і мікрокосмосу. Відповідно до думки українського філософа, у тому випадку, коли людина пізнає свою природу в амбівалентності двох зазначених її станів, тоді «світло премудрості» входить у людську душу, від якої походить її прозоріння (Сковорода, 1994, т. 2, с. 143). Таким чином, акт прозоріння розуміється у вигляді радикальної переорієнтації свідомості з тілесно-матеріальних цінностей у духовні. *Цим самим культура діалогу набуває значення реаксіологізації.*

Очевидно, що предмет діалогу між Духом і Душею змістився до роздуму про дві протилежні природи, що пронизують усю світобудову, включаючи людину. Тим часом, формальне знання про дві зазначені вище натури не задовольнило запити Душі. Вона запропонувала пояснити питання про користь такого знання, що означає перехід змісту діалогу у сферу прагматики життя. *Цим самим цінність діалогу входить у систему життєвої практики спілкування як її культурної норми.*

Г. Сковорода від імені Духа відмовляється від прямої відповіді на поставлене запитання, але прагне поступово підвести до його з'ясування свого співрозмовника в особі Душі. У цьому полягає один із суттєвих смислів сократівського діалогу, до якого звертався український філософ, використовуючи його метод у своїй творчості. З цією метою Дух пропонує поміркувати над наступною ситуацією. Один художник зобразив на стіні оленя разом із павичем схожими на живих істот, і ця картина порадувала двох його синів. Проте художник стер ці зображення, що викликало в дітей суперечливу реакцію: старший син продовжував радіти, а молодший — розплакався. Після цього оповідання Дух запропонував

своєму співрозмовникові визначити причину радості і плачу обох дітей.

На відміну від багатьох співрозмовників, Душа зовсім не дорікає Духу в прагненні навмисного ухилення від безпосередньої відповіді на поставлене запитання, але намагається надати на нього самостійну відповідь, хоча ця спроба викликала для неї труднощі в з'ясуванні її алегоричного коду. З цього скрутного стану Душу виводить Дух, висловивши припущення про те, що, мабуть, плач хлопчика викликаний переконанням про загибель намальованих тварин. Однак Душа дивується: як не визнати зниклі зображення їх загибеллю? Для пояснення цього питання Г. Сковорода за допомогою свого персонажа Духа продовжує урозумляти співрозмовника через осмислення феноменології художнього образу.

Ця феноменологія ґрунтується на необхідності проводити суттєву різницю між образом та його художнім втіленням, і цим Дух застерігає від їхнього змішування в горизонті повсякденного сприйняття естетичної реальності. Справжній образ міститься не на малюнку, але у свідомості художника, тоді як його зображення уявляється лише втіленням усвідомленого образу. Презентація в діалозі, що аналізується, розуміння художнього образу ґрунтується на осмисленні реальності в дусі співвідношення вічного та умовного, ідеального й матеріального. «Справжні образи, — пояснюється у діалозі, — ще перед своєю появою на стіні завжди були в розумі художника. Вони не народились й не загинуть. А фарби, то приліпившись до них, показують їх у речовинному виді, то, відійшовши від них, прибирають із виду образ їх, але не відбирають вічного їхнього буття так, як зникаюча тінь від яблуна не руйнує яблуна» (Сковорода, 1994, т. 2, с. 143).

Душа повністю приймає аргументи Духа, але намагається вивести з них загальний зміст усього викладеного. Він полягає в спонуканні людини до ультимативної переорієнтації смислотворчої інтенції в напрямку рішучого відмежування від позиції матеріалізму на користь визнання власної ідентичності як образу і подоби Бога, що є характерним для християнства. У зазначеному зв'язку гострій критиці піддається

матеріалізм через відмову від визнання вічного Бога на користь обожнювання умовних речей. «Це джерело безбожництва руїни серцевого міста. Це повзуча і поїдаюча землю підлість, приліпившись до тягара, стала й сама болотом і порохом, який підняв вихор» (Сковорода, 1994, т. 2, с. 144–145). Відмова від хибної ідентичності з умовним речовим світом має супроводжуватися усвідомленням справжньої ідентичності, вираженої ємною біблійною фразою «Божий я» (Сковорода, 1994, т. 2, с. 145).

Таким чином, шукана Душею відповідь на питання щодо практичної користі знання про дві натури в аналізованому діалозі вирішується в горизонті проблеми орієнтування у світі, яке вважається не лише теоретичною цінністю, а й її практичним втіленням. У цьому разі діалог виконує функцію переорієнтування свідомості людини через її відмежування від негідного життєвого спрямування.

Дослідники творчості Г. Сковороди звертають увагу на манеру його символічного мислення. Сучасний дослідник С. Стоян (2017) відзначає, що людська культура загалом є глибоко символічною і складається з різноманітних символічних форм. Вона твориться людиною, яка поступово відділяється від природного світу саме завдяки своїй здатності до постійного продукування символів, особливо в інтерпретації біблійних текстів (с. 52). Особливо символічне мислення Г. Сковороди чітко простежується в його ставленні до Святого Письма. Один із найвідоміших сквородинознавців Л. Ушкалов (2024) визначив «всеосяжний символізм» основною особливістю тлумачення Біблії українським ученим. У горизонті цього мислення «видимий» прошарок історичного та морального фрагментів біблійних текстів трактувався як знак «невидимого» (с. 119). «Символічний, знаковий характер Біблії означає, що до вічності належить тільки глибокий метафоричний та алегоричний сенс її, а не сюжетно-образний ряд», — зауважує відомий дослідник творчості українського філософа М. Попович (2008, с. 178).

Символічна інтерпретація Біблії ставилася Г. Сковородою в суперечність буквалістському його розумінню. «Уже критика Сковородою

біблійних чудес є неприйняттям прямого предметно-семантичного тлумачення Святого Письма», — відзначав відомий український філософ С. Кримський (2002, с. 43–44).

Наведена герменевтична позиція частково знайшла вираження в діалозі «Потоп зміїний». Предметом обговорення у визначеному тексті став образ біблійних херувимів. У цій ситуації Душа зацікавилася змістом зображених крил, якими наділені названі ангели. На це запитання Дух відповів так: «Інакші й вічні думки, які перелітають із смерті в життя, із матерії у форму. Ось тобі паска, тобто перехід. О душе моя! Чи можеш із мертвих створінь і із тіні херувимської перебраться до Господа твого й до форми твоєї, що робить тебе сутністю?» (Сковорода, 1994, т. 2, с. 146). У цій відповіді старозавітний образ херувимів поєднується з аристотелівським гілморфізмом, адаптованим середньовічною схоластикою до християнської думки. Образ крил є духовним засобом піднесення душі, коли вона перевершує умовне, матеріальне, земне буття, у якому вона тимчасово перебуває, і сягає божественного палацу, де перетворюється на обожевий стан.

Образ крил і повідана Духом можливість сходження за їхньої допомоги до Бога справили сильне враження на появу у свідомості Душі гарячого прагнення здійснити це поставлене перед людиною завдання. Однак вона визнається в усвідомленні розриву між бажанням вічності й неможливістю його здійснення через надмірну прикутість людини до земного буття. Виникає ситуація усвідомлення екзистенційної трагедії. Вона проявляється у відчайдушному вигуку Душі: Хто дасть мені крила? (Сковорода, 1994, т. 2, с. 146). Цим демонструється нестримне бажання Душі вирватися з ланцюгів матеріальної стихії та здобути духовну свободу у вільному сходженні до Сонця, яке в діалогах Г. Сковороди асоціюється з Богом, котрий випромінює світло як джерело життя. Таким чином, акт піднесення душі до Вічного виглядає духовним поривом до свободи, що надає висловленій у діалозі думці яскравого екзистенційного виразу.

Душа з'ясувала, що її бажання мати крила збігається з аналогічним бажанням біблійного Давида. Тому вона звернулася до Духа з проханням

роз'яснити зміст цього бажання. Відповідь на поставлене запитання в «Потопі зміїному» викладається з погляду на Біблію як на символічний світ.

У ньому центральною фігурою проголошується Бог, який символізує Сонце. Стосовно нього всі біблійні персонажі означаються його копіями, або віцефігурами, сонячними образами, загальним началом яких уявляється Сонце. У такому разі всі біблійні «віцефігури» прямують до свого джерела. Слова Давида, викладені в його псалмах, є реалізацією його полум'яного бажання піднести їх до Бога у своїй сердечній полум'яній любові до Творця. *Таким чином, досвід прагнення до Бога охоплює весь символічний світ Біблії, де людське слово про Бога підноситься до свого Витоку.*

Г. Сковорода значною мірою розширює горизонт цього прагнення, включаючи до нього все божественне творіння. У діалозі, що розглядається, Дух повчає Душу: «Нині ж навчися і віруй, що Господня земля і все на ній суще йдуть до гори Божої, яка у надрах своїх ховає солодкий рай і вічне життя... “Тоді все через цю Божу гору, наче по драбині, сходити до Бога”» (Сковорода, 1994, т. 2, с. 150). На конкретних біблійних прикладах Дух поступово інтегрує свідомість Душі в обрій усвідомлення ультимативної цінності спрямування до Бога, що виражається ємним імперативом «Про гірне мудруйте» (там само, с. 151). Під сильним впливом такого характеру розуміння Душа приймає зазначений імператив як ідейне керівництво стосовно життєвої практики: «Світла седмиця й тінь херувимська із пам'яті моєї не виходять... Світло, тепло, прохолодну тінь, поживу, що насичує вічності соком, жваву забаву, тверду надії втіху — все це нахожу для себе у світлих чертогах і на прекрасних горах її» (там само, с. 151). Наведене визнання Душі доцільно врахувати в значенні діалогічного ефекту у вільному переконанні свідомості співрозмовника щодо впровадження у власне життя ключової християнської цінності піднесення душі до Бога. Ця ситуація вказує на ознаки толерантності в діалогічній взаємодії з Іншим, що ґрунтується на логіці, аргументації, однак не на грубій силі інтелектуального й морального примушення. Також звертається увага

на солярну символіку, яка у творчості Г. Сковороди органічно пов'язується з постаттю Бога, що характеризує метод символізму в біблійній герменевтиці мислителя.

Особливий інтерес становить обговорення в діалозі образу біблійного змія, з яким пов'язана назва твору, що розглядається. На відміну від поширеного серед християн негативного погляду на цей образ, який підбурював через спокусу перших людей відпасти від Бога, а згодом намагався зірвати місію Ісуса Христа, Г. Сковорода надає йому амбівалентну оцінку в єдності негативних і позитивних характеристик. Безсумнівно, включення до цієї оціночної шкали позитивної її сторони викликало у свідомості Душі здивування та потребу в роз'ясненні зазначеної позиції.

Викладена позиція виходить з погляду на Біблію як на символічний світ, у якому виключно всі персонажі розглядаються віцефігурами або мікросвітилами, котрі так чи інакше презентують Божественне світло, іменоване Сонцем. Ця позиція дістала назву фігуративізму. З цього приводу М. Попович (2008) висловився так: «Можна сказати, що напрям мислення Сковороди є *радикально критичним* щодо текстів і буквального сенсу Святого Письма, в чому він розходився з усіма українськими богословами» (2008, с. 178).

Світ біблійних постатей є сплетенням загадок і зображень численними таємницями, що потребують розгадки. Дешифрування символу образу змія складається з трьох його ключових характеристик — мудрості, хитрості та вічності. Перша характеристика виводиться Духом зі старозавітної вказівки, що змії був наймудрішим серед усіх тварин, створених Богом. Інша характеристика змія виводиться з особливостей його поведінки, що виражена у звабленні людей брехливими словами. Третя характеристика вічності впливає з розуміння символіки змія в стародавніх культурних традиціях, де він зображується у вигляді кола, що тримає у своїй пащі власний хвіст. Коло символізує вічність, а кільця приписуються Духом до «таємних звивів божественної науки» (Сковорода, 1994, т. 2, с. 153).

Аналогічним чином у сквородинівському діалозі «Кільцо» із символом кільця ув'язуються

символи змії і дракона, тому що «змій у кільце звивається, притім і гострий зір має, як свідчить ім'я його дракон, тобто прозорливий» (Сковорода, 1994, т. 1, с. 398). Названі значення використовуються в оцінці Біблії як джерела справжньої мудрості: «Біблія є точний змії; із багатьох таких образів сплітається історія, наче корзинка чи коробочка, яка вміщує сходження невмістимого...» (там само, с. 398). Біблія наділяється метафорою маяка мудрості для нещасного безбожного світу, якому вона вказує шлях до Бога в рай насолоди, у царство миру й любові.

Міркування про символіку біблійного змія привело Дух до ідеї, що зрівнює Біблію, Бога і змія в горизонті єдиного мудрого й вічного Божественного слова. Здивована від такого висновку, Душа виявилася не в змозі усвідомити: як же Біблія може одночасно вважатися і Богом, і змієм? Відповідь на поставлене запитання викладається Духом з погляду на Біблію як на обрїй, у якому суперечливі значення становлять взаємозалежну єдність: «Вона ж і плоть, і дух, буйство й мудрість, море й гавань, потоп і ковчег... Ти ж уже чула, що всі світи складаються з двох сутностей: злої й доброї? Чому ж для тебе цей змії такий страшний? Він не завжди шкодить і юродствує, а буває і смачний, і корисний» (Сковорода, 1994, т. 2, с. 154). Таким чином, онтологічною основою біблійного дуалізму уявляється погляд на вкорінений дуалізм добра / зла в системі світобудови.

У горизонті викладеного дуалізму зміїний потоп тлумачиться проявом зла, оскільки, за словами Духа, змії потопом мучить людей (Сковорода, 1994, т. 2, с. 154). До «потопу фальшивих вод» належать різноманітні «нісенітні й соромницькі побрехеньки та небилиці», які трапляються в Біблії, що сприймаються наївним мисленням. Цим самим багато біблійних положень (особливо старозавітних) ставляться перед судом здорового глузду, що означає відхід позиції Г. Сковороди в поглядах на Біблію від її ортодоксальної апологетики та перехід на позицію її раціональної критики. Критиці також піддається практика наділення Бога міфічними антропоморфізмами, що стосується «дитячої брехні», яку поширив змії. На цій підставі доречно висловити припущення, що співвідношення Біблії

із символічним світом Г. Сковородою вказує на традицію її деміфологізації, прихильником якої є український філософ. У цьому постає радикально критичне ставлення до Біблії на підставі визнання рукотворного характеру її текстів, що відображає обмеженість людської свідомості та одночасно здатність утворювати символічний світ Святого Письма.

Під натиском наведених Духом аргументів Душа погоджується з критичним ставленням до біблійних текстів. Якщо, наприклад, перші старозавітні глави представляють Бога, котрий походжає в раю, як же всюдисущий Бог може змінювати місце, обмежене певним простором? — запитує Душа (Сковорода, 1994, т. 2, с. 156), і в цьому запитанні нею означається розбіжність між абсолютними предикатами ідеї Бога й міфологічним виразом його буття. Тим часом Дух охоплює образом зміїного потопа повноту світового середовища, запропонувавши Душі звернути увагу на ересі, численні сварки, забобони, багатовір'я, якими обурюється й у яких тоне світ. З усього цього випливає висновок, що на відміну від потопа, описаного в Біблії, зміїний потоп дано не зверху Богом, він виходить з пекельної зміїної пащі, являючи собою огидну блювотину (Сковорода, 1994, т. 2, с. 157).

Досліджуючи творчість Г. Сковороди, Л. Ушкалов (2004) зауважив, що в її змісті образ змія зринає доволі часто. Згорнутий кільцем, він символізує вічність. Коли мова заходить про Біблію, вона наділяється значеннями змія, але не лише Бога. Амбівалентні характеристики змія переносяться на Біблію: одночасно вона брехлива й правдива, дурна й премудра, зла, й zarazом і добра. «Адже змії хитрий і в'ється в кільця так, що не видно, куди стремить, якщо не помітити його голови. Так і вічність є скрізь, та ніде її нема, бо вона невидима, прикриваючи своє обличчя» (с. 160).

Після розбору образу біблійного змія на макрорівні буття Душа запропонувала вчинити над ним суд. Тим часом Дух остерігає Душу від «зухвалоного» суду й закликає до праведного і мудрого суду над цією твариною. Ним пропонується несподіване рішення — підняти та піднести «чудового змія» (Сковорода, 1994, т. 2, с. 160). Це рішення зумовлюється поглядом на Біблію

в горизонті єдності протилежних тенденцій у її змісті, про що вказувалося вище. У Біблії, пояснює Дух, змії і Бог є одне й те саме: фальшивий, але й істинний, юродивий і водночас премудрий, злий, проте добрий. Духом підкреслюється думка, за якою змії завдає шкоди в разі, що він повзає по землі. Однак у тому випадку, якщо підняти його від землі й піднести до неба, тоді змії буде сприйнятий не у вигляді джерела біди, а як спасіння людини (там само, с. 160–161).

Для читача, котрий вирішив ознайомитись зі змістом діалогу, що аналізується, викладений аргумент Г. Сковороди може набути дивного й непереконаливого вираження цієї думки. Постає запитання: яким же чином можна підняти біблійного змія і хто в змозі здійснити поставлене завдання, крім самого Бога? На це запитання Г. Сковородою надається несподівана відповідь: «Підніми спершу не зміїне, а твоє серце, куди? До вічного, а змії по твоєму сліду самовільно вознесеться вгору і повисне на дереві, а тобі на ший» (Сковорода, 1994, т. 2, с. 160–161). Знайомство з філософією слобожанського мудреця дозволяє виявити в цій відповіді дискурс, за допомогою якого позиціюється погляд на людину не в зовнішньому, а у внутрішньому духовному вимірі. Цей дискурс поєднує розуміння людської природи з її духовною орієнтацією.

Сковородинівський Дух, звертаючись до Душі, заявляє: «Скажи краще так: ми повзаємо по землі мов немовлята, а за нами повзе змії» (Сковорода, 1994, т. 2, с. 161). Таким чином виходить, що існування повзучого змія зумовлює сама людина, інтереси якої пояснюються вкоріненістю її свідомості в простір мирських цінностей, від яких вона відмовляється звільнитися. Однак Дух наводить Душу: «Все тлін і фальш, крім лиш вічності. Вона є істина Божа. Все жуй, вари й перетворюй у центр і в кінець біблійний: розумій, у сік твого серця» (Сковорода, 1994, т. 2, с. 164). «Всяка стихія є п'ятьма. А просвітлюється лице Боже лиш тоді, коли у серці сонячної фігури з'являється слава Божа.<...> І це означає: "У світлі твого побачимо світло"» (Сковорода, 1994, т. 2, с. 162).

Л. Ушкалов (2004) звернув увагу, що на значенні серця основане все сквородинівське вчення про людину. Воно трактується як «невидима природа» її життя та її коріння й вища

сила. Зазначається, що справжній шлях до дійсної людини веде через переображення душі в дух, а духа — у серце. Але в людській природі визнавалося два серця: чисте й нечисте, старе й нове, марнотне й вічне (с. 600–601). У «Потопі зміїному» йдеться про зміїне та про людське серця в контексті їхнього протиставлення й намагання витіснити зміїну натуру з внутрішнього стану людини, перетворюючи її серце в стан людяності. Для цього потрібно здійснити *прозріння*, позбавившись від духовної сліпоти. Слід налаштувати власну свідомість на відкритість до Бога, впустити в серце його сонячні проміння, щоб у божественному світлі не лише бачити цей світ, а й стати світлом, досягнувши ідеалу. Йдеться про радикальну переорієнтацію свідомості із «земного» до «вічного» так, щоб «не повзати по землі», як це робить змії.

Висновки. 1. Цінність духовного прозріння визнається ключовою ланкою смислового поля діалогу, який розглядався. Це виражено в намаганні Душі знайти потужний орієнтир щодо власного життя. У діалозі «Потоп зміїний» прозріння досягається не способом встановлення над свідомістю співрозмовника авторитарного домінування в монологічному форматі, а поступовим його підведенням до Істини через специфічні запитання й коригування окремих суджень.

2. У цьому діалозі міститься вчення Г. Сковороди про три світи, про дві натури — духовну та плотську, про самопізнання, а також про виявлення вічності в умовному тілесному світі. Ці суттєві сторони сквородинівської думки об'єднані в практику духовного орієнтування під загальним імперативом «не повзати по землі і йти до Вічного в його сонячному світлі». Ця теза уявляється ключовою ідеєю культури діалогу, яка здійснюється в горизонті релігійно-філософської парадигми орієнтування людини у світі. Способами порозуміння співрозмовника в цьому діалозі можуть бути два шляхи: перший — піднесення на ціннісний рівень окремих подій із повсякденного життя, другий — актуалізація символічної реальності, яку становить Біблія.

3. У діалозі проводиться ідея розширення горизонту прагнення людини до Божественного

ідеалу. Його вихідною основою слугує самопізнання як акт містичного виявлення Бога в глибині власної душі та здійснення трансформації особистості в постать Божественної ідентичності. Здійснення визначеного ідеалу поширюється на космічний макросвіт, охоплюючи його умовний «плотьський» зміст, а також на символічний світ Біблії, піднімаючи образ змія і перетворюючи значення «зміїного потопу» в духовний інструмент порятунку.

4. Зміст цього дослідження виявляє продуктивність запропонованого підходу до вивчення творчості Г. Сковороди на підставі перетину культурологічного та філософського дискурсивних практик, де провідну роль відведено

аксіологічному аналізу діалогу і його інтерпретації як культурного явища.

Перспектива подальшого вивчення цієї теми вбачається в долученні до обрїю її інтерпретації ключових ідей трьох останніх розділів тексту, який розглядався, у яких висловлюються питання духовного перетворення та воскресіння особистості. У цих питаннях висвітлюється проблема цінності справжньої людини та християнина через осуд постаті, що «охрещена плоттю» та уявляється «невмитою смислом». Також з'ясується проблема пошуку воскреслого Христа в просторі світу як умови духовного піднесення людини та спасіння від зміїного потопа.

Список посилань

- Васянович, Г. (2022). Проблема людини у християнсько-персоналістичній спадщині Григорія Сковороди: історія і сучасність. В. А. Качкан (Ред.), *Українознавство в персоналіях — у системі вищої медичної освіти* [монографія] (Кн. 6, сс. 25–45). Видавництво ІФНМУ.
- Корпанюк, М. П. (2013). Поетичний доробок Григорія Сковороди. Григорій Сковорода у світлі філології, філософії та богослов'я. В *Матеріали XX Харківських міжнародних Сковородинівських читань (27–29 вересня 2012 року, Сковородинівка — Харків, 2013)*. (с. 38–65).
- Кримський, С. (2002). Феномен мудрості у творчості Г. Сковороди. До 280-річчя від дня народження українського мислителя. *Вісник національної академії наук України*, (12), 42–46. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vpau_2002_12_7
- Малахов, В. (2006). *Етика спілкування*. Либідь.
- Панков, Г. (2022). «Не буде плоттю ситий дух». В *Філософська та художньо-літературна творчість Г. С. Сковороди у контексті проблем сучасного людського буття: Матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (квітень 2021 року)*. (с. 94–102). Видавництво ДДПУ.
- Попович, М. (2008). *Григорій Сковорода: філософія свободи. Майстерня Білецьких*.
- Сковорода, Г. (1994). *Діалог. Назва його — потоп зміїний*. В Г. Сковорода, *Твори у двох томах*. (Т. 2, с. 140–178.). Оберіги.
- Сковорода, Г. (1994). *Кільце*. В Г. Сковорода, *Твори у двох томах* (Т. 1, с. 359–412). Оберіги.
- Стоян, С. П. (2017). Символізм візуального образу в філософських концепціях Е. Кассирера та С. Лангер: культурний контекст. *Українські культурологічні студії*, 1(1), 52–55. <https://doi.org/10.17721/UCS.2017.1.11>
- Суходуб, Т. (2022). Сократівський діалог Г. С. Сковороди: морально-особистісні вибори філософа. У *Філософська та художньо-літературна творчість Г. С. Сковороди у контексті проблем сучасного людського буття: Матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (квітень 2021 року)*. (с. 16–20). Видавництво ДДПУ.
- Ушкалов, Л. (2004). *Григорій Сковорода: семінарії*. Майдан. <https://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/10557>
- Ушкалов, Л. (2011). *Сковорода Григорій*. В Л. Ушкалов (Ред.), *Повна академічна збірка творів* (сс. 9–51). Майдан; Видавництво Канадського Університету Українських Студій.
- Ушкалов, Л. (2024). *Філософія свободи Григорія Сковороди*. Фоліо.
- Чорна, В., & Яковенко, І. (2018). Філософський діалог як передумова відкриття в собі «істинної людини» (за Г. Сковородою). *Наукові записки Бердянського педагогічного університету, Серія: Педагогічні науки*, (2), 199–207. <https://doi.org/10.31494/2412-9208-2018-1-2-199-207>
- Шейко, В. М., & Кушнарєнко, Н. М. (2020). *Культурологічні та мистецтвознавчі дослідження: теорія та методологія*. ХДАК.

References

- Vasianovych, G. (2022). The problem of man in the Christian-personalistic heritage of Hryhorii Skovoroda: history and modernity. V. A. Kachkan (Ed.), *Ukrainian studies in personalities — in the system of higher medical education* [monograph] (Book 6, pp. 25–45). Ivano-Frankivsk National Medical University Publishing House. [In Ukrainian].
- Korpaniuk, M. P. (2013). The poetic works of Hryhorii Skovoroda. Hryhorii Skovoroda in the light of philology, philosophy, and theology. In *Materials of the XX Kharkiv International Skovoroda Readings (September 27–29, 2012, Skovorodynivka — Kharkiv, 2013)*. (pp. 38–65). [In Ukrainian].
- Krymskyi, S. (2002). The phenomenon of wisdom in the works of H. Skovoroda. On the 280th anniversary of the birth of the Ukrainian thinker. *Visnyk natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, (12), 42–46. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnanu_2002_12_7 [In Ukrainian].
- Malakhov, V. (2006). *Ethics of communication*. Lybid. [In Ukrainian].
- Pankov, H. (2022). “The spirit will not be satisfied with flesh”. In *The philosophical and artistic-literary works of H. S. Skovoroda in the context of the problems of modern human existence: Materials of the All-Ukrainian scientific-theoretical conference (April 2021)*. (pp. 94–102). Ivan Franko State Pedagogical University of Drohobych Publishing House. [In Ukrainian].
- Popovych, M. (2008). *Hryhorii Skovoroda: Philosophy of Freedom*. Maisternia Biletskykh. [In Ukrainian].
- Skovoroda, H. (1994). Dialogue. Its title is The Flood of Snakes. In H. Skovoroda, *Works in Two Volumes*. (Vol. 2, pp. 140–178.). Oberihy. [In Ukrainian].
- Skovoroda, H. (1994). The Ring. In H. Skovoroda, *Works in Two Volumes* (Vol. 1, pp. 359–412). Oberihy. [In Ukrainian].
- Stoian, S. P. (2017). The symbolism of the visual image in the philosophical concepts of E. Cassirer and S. Langer: cultural context. *Ukrainski kulturolohichni studii*, 1(1), 52–55. <https://doi.org/10.17721/UCS.2017.1.11> [In Ukrainian].
- Sukhodub, T. (2022). Socratic dialogue of H. S. Skovoroda: moral and personal choices of the philosopher. In *The philosophical and artistic-literary work of H. S. Skovoroda in the context of the problems of modern human existence: Materials of the All-Ukrainian scientific-theoretical conference (April 2021)*. (pp. 16–20). Ivan Franko State Pedagogical University Publishing House. [In Ukrainian].
- Ushkalov, L. (2004). *Hryhorii Skovoroda: Seminar*. Maidan. <https://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/10557> [In Ukrainian].
- Ushkalov, L. (2011). Skovoroda, Hryhorii. In L. Ushkalov (Ed.), *Complete Academic Collection of Works* (pp. 9–51). Maidan; Canadian University of Ukrainian Studies Publishing House. [In Ukrainian].
- Ushkalov, L. (2024). *Hryhorii Skovoroda's Philosophy of Freedom*. Folio. [In Ukrainian].
- Chorna, V., & Yakovenko, I. (2018). Philosophical dialogue as a prerequisite for discovering the “true person” within oneself (according to H. Skovoroda). *Naukovi zapysky Berdianskoho pedahohichnoho universytetu, Seriya: Pedahohichni nauky*, (2), 199–207. <https://doi.org/10.31494/2412-9208-2018-1-2-199-207> [In Ukrainian].
- Sheiko, V. M., & Kushnarenko, N. M. (2020). *Cultural and art studies: theory and methodology*. Kharkiv State Academy of Culture. [In Ukrainian].

Отримано: 15.12.2025

Прийнято до друку: 19.01.2026

Г. Д. Панков

доктор філософських наук, професор, професор кафедри культурології та музеєзнавства, Харківська державна академія культури, м. Харків, Україна

H. Pankov

Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Professor of Department of Cultural Studies and Museology, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv, Ukraine